

סימן י'

'מתעסק' ומלאכת מחשבת (כו ע"ב)

א. מלאכות שבת והמשכן

הגמרא בסוף פרק ב (כו ע"ב) מביאה מימרא של רבה:

אמר רבה: היתה אבן מונחת לו בחיקו ולא הכיר בה ועמד ונפלה. לענין נזקין – חייב... לענין שבת – מלאכת מחשבת אסרה תורה.

עניין ההגדרה של מלאכות בשבת מבואר במסכת שבת (מט ע"ב): "הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת – כנגד מי? אמר להו רבי חנינא בר חמא: כנגד עבודות המשכן." ומפרש רש"י (ד"ה "כנגד"): "...ופרשת שבת נסמכה לפרשת מלאכת המשכן ללמוד הימנה".

מסמיכות הציווי "אַךְ אֶת שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ" (שמות לא, יג) לפרשיות המשכן, לומדים את סוגי המלאכות האסורות בשבת. בנוסף, גם את דיני המלאכות לומדים מהמשכן ומאחר שכתוב בבניית המשכן: "וּבַחֲרָשֶׁת אֲבָן לְמִלֵּאת וּבַחֲרָשֶׁת עֵץ לַעֲשׂוֹת בְּכָל מְלָאכַת מַחֲשַׁבֵּת" (שם לה, לג) – גם לענין חיוב במלאכות שבת אומרת הגמרא לעיל: "מלאכת מחשבת אסרה תורה".

ב. דין 'מתעסק' ע"פ רע"א

הגרעק"א (ד"ה "אמר רבה") מקשה על דברי הגמרא: מדוע סיבת הפטור של אדם שנשא אבן בחיקו היא "מלאכת מחשבת"? סיבת הפטור יכולה להיות מדין אחר – דין "מתעסק"!

לביאור דין "מתעסק" מביאה הגמרא בשבת (עב ע"ב) מחלוקת: "נתכוין... לחתוך את התלוש וחתך את המחובר. רבא אמר: פטור. אביי אמר: חייב".

אליבא דרבא, אדם שחתך פרי במחשבה שהוא תלוש, והתברר שחתכו בעודו מחובר לקרקע והרי הוא כקוצר – פטור, שהרי לא התכוון למלאכה זו והתעסק בדבר אחר, וזהו דין "מתעסק".

אם כן, מקשה רע"א, מדוע הגמרא אומרת דווקא את הסיבה של "מלאכת מחשבת" ולא את סיבת דין "מתעסק"?

מתרץ רע"א: הפטור של "מתעסק" הוא פטור מקרבן, אך יש כאן עבירה. לכן בחרה הגמרא בפטור הכללי יותר של "מלאכת מחשבת", שגם עבירה אין בכך.

אך עדיין קשה: הרי הפטור שעליו הגמרא מדברת לגבי אדם שהלך עם אבן בחיקו הוא רק לעניין קרבן, ואם כן – הדרא קושיא לדוכתה!

ג. ביאור הבנת רע"א

ונראה לומר, שהמקרה שבגמרא, לפי הבנת רע"א, שונה מההבנה הפשוטה. לשיטתו, מדובר על אדם שהלך עם אבן בחיקו ובנפילתה חילל שבת וגם הזיק אדם. והרי אם נאמר שהפטור יהיה מדין "מתעסק" – אזי יפטר האדם מתשלום הנזיקין מדין "קים ליה בדרכה מיניה".

שהרי, דין קלבד"מ נלמד משלושה מקורות:

א. "וְכִי יִנְצוּ אֲנָשִׁים... וְאִם אָסוֹן יְהִי וְנִתְּתָה נֶפֶשׁ תַּחַת נֶפֶשׁ" (שמות כא, כב-כג) – מכאן, שכאשר מתחייבים מיתה על פעולה מסויימת – פטורים מלשלם כסף על אותה הפעולה.

ב. "וְהַפִּילוּ הַשֹּׁפֵט וְהַכֹּהֵן לְפָנָיו כְּדֵי רִשְׁעוֹתוֹ" (דברים כה, ב) – דורשת הגמרא (מכות ד ע"ב): "כדי רשעותו" – משום רשעה אחת אתה מחייבו ואי אתה מחייבו משום שתי רשעות". ומאחר שכבר קיים מקור אחד לדין קלבד"מ, לומדת הגמרא צריכותא למקרה אחר, שכאשר מתחייבים מלקות על פעולה מסויימת – פטורים מלשלם ממון על אותה פעולה.

ג. "וּמִכָּה בְּהִמָּה וְשִׁלְמָנָה וּמִכָּה אָדָם יוֹמֵת" (ויקרא כד, כא) – הגמרא מסבירה שמדובר על שני מקרים בפסוק:

המקרה הראשון: אדם שהכה בהמה – משלם.

המקרה השני: אם תוך כדי הכאת הבהמה גם הרג אדם – פטור מתשלומים וחייב רק מיתה.

אך גם כאן, מאחר שכבר מפורש דין קלבד"מ ממקור אחר, לומדת הגמרא (סנהדרין עט ע"ב) צריכותא לדין אחר: "מה מכה בהמה – לא חלקת בה בין שוגג למזיד, בין מתכוין לשאינו מתכוין, בין דרך ירידה לדרך עלייה לפוטרו ממון, אלא לחייבו ממון. אף מכה אדם – לא תחלוק בו בין שוגג למזיד, בין מתכוין לשאין מתכוין, בין דרך ירידה לדרך עלייה לחייבו ממון, אלא לפוטרו ממון".

ומתוך כך אנו למדים לעניין שמובא בסוגיין: מאחר שדין קלבד"מ קיים גם במקרה שבו אין חיוב מיתה, כגון שוגג, נראה לתלות אותו בעצם האיסור שעבר האדם. כלומר: **מאחר שיש איסור – קיים דין קלבד"מ**. ועתה, אם נאמר שסיבת הפטור של אדם שנשא אבן בחיקו היא משום דין "מתעסק" – הרי שיהיה קלבד"מ ויפטר גם מתשלומים על הנזק שעשה, שהרי לדברי רעק"א כל הפטור הוא **מקרבן**, ואילו **האיסור קיים**, ולכן היה אפשר לומר קלבד"מ. אך מאחר שהגמרא אומרת להדיא "לענין נזקין – חייב" – מוכרחים לומר שכל הפטור נובע מדין "מלאכת מחשבת".

ד. בין 'מתעסק' ל'שנים שעשאוהו'

עתה, לכאורה אפשר להוציא מכאן חידוש דין גדול: שניים שעשו מלאכה ביחד בשבת והזיקו תוך כדי עשיית המלאכה – נאמר שיפטרו מדין קלב"מ, דלא גרע מ"מתעסק"!

אולם נראה לחלק: ב"שניים שעשו" אין אומרים קלבד"מ, מפני שכל אחד מהם לא עשה מלאכה מלאה, ואין כאן איסור, ומשום כך לא אומרים קלבד"מ. אך במתעסק – עשה **מלאכה מלאה**, אך יש חיסרון חיצוני של כוונה¹: אין קרבן אך יש איסור. במצב כזה – יש קלבד"מ.

ונראה, שע"פ שיטת רעק"א, במקרה של עבד (שרבו חייב בשביתתו²) שיצא עם אבן בבגדו ללא ידיעת הבעלים, יהיה הדין כך: מדין מלאכת מחשבת – פטור הבעלים לגמרי. מדין מתעסק – יש איסור לבעלים, אך פטור מקרבן.

ה. הגבלת הפטור מדין 'מלאכת מחשבת'

אך יש לסייג את פטור הבעלים מדין "מלאכת מחשבת", שהרי בשבת (יא ע"א) שנינו: "לא יצא החייט במחטו סמוך לחשכה שמא ישכח". ומקשים **התוספות** (ד"ה "שמא"): מה החשש שישכח ויצא עם המחט? הרי אין זו "מלאכת מחשבת" ומותר! וגם אם נאמר שיציאה עם מחט לאחר שכחה אסורה מדרבנן, בשלמא לאביי שאומר שגוזרים גזירה לגזירה – יש כאן איסור דרבנן, אבל לרבא שאומר שלא גוזרים גזירה לגזירה – מה החשש?

¹ ופטור המתעסק מקרבן, מאחר שהוא בא רק על איסור עשיית מלאכה בשוגג, אך לא על מתעסק, דלא דמי לשאר שוגג כמו 'שכח שהיום שבת' או 'לא ידע שזה איסור', שלא היה לו חוסר בידיעת ההלכה, אלא טעות בתפיסת המציאות. אך לעניין עצם האיסור אין סברה לחלק, דס"ס עשה מלאכה מלאה האסורה בשבת.

² עיין שו"ע או"ח סי' שד סע"א.

ומיישבים התוס': החשש שישכח הוא לא שכחה לגבי המחט, אלא שכחה לגבי שבת. האדם עלול לשכוח שהיום שבת.

ומדבריהם אנו למדים, שישנה הו"א לגזור גזירה לגזירה במקום שוגג. אלא שגזירה כהאי גוונא צ"ב: כיצד שייך לגזור מדרבנן במקרה שכחה, דממה נפשך: אם נזכר ואף על פי כן עובר על האיסור – יש כאן איסור דאורייתא, ואם אינו יודע – גם אם יבואו חכמים ויגזרו את הגזירה, היא לא תמנע מן האדם לעבור על האיסור, שהרי אינו מודע לכך שהוא עובר עבירה?!

ונראה לתרץ, שגזירת חכמים היא על חוסר במלאכת מחשבת באופן כללי, לאו דווקא בשוגג. גם מלאכת מחשבת חסרה סתמא (לאו דווקא בשוגג, כמו: אדם שכותב ביד שמאל, אדם שמקלקל וכו') – אסורה מדרבנן.

ו. חיוב "בל יראה" מדין 'מתעסק'

על פי העיקרון דלעיל, דהיינו, שכל הפטור מדין "מתעסק" בשבת הוא מקרבן אך עצם האיסור קיים, מתרץ רעק"א קושיה אחרת: אדם שבדק ובכל זאת נמצא אצלו חמץ בפסח – חייב משום "בל יראה" (רמב"ם פ"ג מהל' חמץ ומצה ה"ז-ה"ח). וקשה, מדוע לא נאמר שיהיה פטור מדין "מתעסק", הרי חשב שאין לו חמץ?!

אלא: מתעסק הינו אולי פטור מקרבן, אך ישנו חיוב בעבירה, ולכן חייב ב"בל יראה"³.

[אך יש לסייג ולומר שלכו"ע מתעסק בחלבים ועריות – חייב, שאין אומרים פטור מדין "מתעסק" בדבר שיש לו הנאה ממנו, כמבואר בסנהדרין (סב ע"ב) ונפסק להלכה (רמב"ם פ"ב מהל' שגגות ה"ז)]

ז. חיוב על ביאת מקדש מדין 'מתעסק'

רעק"א בחידושיו לשבועות (יט ע"א, ד"ה "תוד"ה הרי העלם מקדש") מביא מקרה נוסף: בן בבל שעלה לארץ ישראל ונכנס בטומאה לבית המקדש מאחר שלא ידע שזהו בית המקדש – חייב קרבן.

אך קשה על פי דברינו לעיל: מדוע שלא יהיה פטור מדין "מתעסק" מקרבן?

³ הגאון מליסא בספרו מקור חיים (סימן תל) מיישב באופן אחר: דין "מתעסק" קיים רק בעבירה שיש בה מעשה ואילו כאן – התורה אסרה גם כשאין מעשה ולכן אי אפשר לומר "מתעסק". את התשובה הזו מביא ידידו רע"א בחידושיו לסוגיין, וכותב, שדוחק לומר כך.

מתרץ רעק"א: כל הפטור מקרבן בדין "מתעסק" ידוע לנו בקרבן חטאת. אך קרבן על ביאת מקדש בטומאה הוא קרבן עולה ויורד⁴. במקרה כזה, אין אומרים שדין "מתעסק" יפטור את האדם מקרבן.

⁴ ריש מסכת שבועות, ועיין בפירש"י שם, ד"ה "ידיעות הטומאה".